

Calàbria i Sicília. Paisatges en espera

Fabio Manfredi

La perifèria de Calàbria i Sicília és una *ciutat construïda pels habitants*. És la ciutat de l'assentament espontani, sovint il·legal, en què l'estructura urbana és absent i l'espai públic no està ni concertat ni planificat: el carrer, la plaça, la vorera són un residu, un rebuig, simples excedents del procés d'autoconstrucció d'habitatges per part de la població. Aquesta població, una mica amb l'ajuda dels tècnics i amb la complicitat dels funcionaris de les administracions públiques, ha creat un territori a la seva semblança, que respon abans que res a les exigències de la pròpia estructura familiar; ha construït aglomeracions urbanes segons unes normes clandestines precises sorgides d'una trama de costums i interessos individuals. El resultat és una increïble estratificació d'elements, volums i materials que acolorixen un paisatge urbà heterogeni i reconoscible, en el qual el color del maó sense arrebossar, de la planxa, del ferro de les armadures, ha esdevingut un element homologador, identificador, visible en la quantitat, en la proximitat i en la repetició.

La perifèria és una suma de barris residencials formats per construccions disposades aparentment sense cap motiu, d'una manera aleatòria, deixant inevitablement espais de natura (o de paisatge) buits que es converteixen en buit urbà: oasis de verd espontani o bé horts, jardins privats no autoritzats. Els espais públics, els habitatges i la natura conviuen en relacions flexibles en una espectacular diversitat organitzativa. Aquests tres sistemes (espais públics, habitatges i natura) se superposen d'una manera totalment arbitrària: de vegades els carrers zigzaguegen incomprendiblement sense que res no ho justifiqui; d'altres vegades, d'una manera igualment imprevisible, només hi ha edificis o natura al voltant, i el carrer ha desaparegut. El de la perifèria és un "estil lliure", tal com el defineix Rem Koolhaas, amb afinitats increïbles amb la "ciutat genèrica" que l'autor descriu al llibre del mateix nom (Koolhaas, 2006); la ciutat que s'ha alliberat heroicament de l'esclavitud del centre i de la cotilla de la identitat, trencant l'asfalt de l'idealisme amb el martell pneumàtic del realisme. L'estil d'una ciutat contemporània concebuda per un individualisme col·lectiu de manera decididament il·legal. Com a la ciutat genèrica, la infinita varietat —que naturalment no pot ser avorrida— assumeix aquí el caràcter de la

normalitat; la repetició insòlita i audaç de materials i colors i l'estratificació completament evident constitueixen un paisatge fascinant.

Les perifèries de Calàbria i Sicília són un refugi de diversitat, constituïdes per la suma dels residus i de les reserves de l'activitat humana. Tenen el caràcter indecís que és específic del “tercer paisatge” teoritzat per Gilles Clément (Clément, 2007): *tercer paisatge* són els llocs abandonats per l'home, els parcs i les reserves naturals, les grans àrees deshabitades del planeta, però també els espais més petits i difusos, gairebé invisibles; les àrees on creixen esbarzers i brolles, les males herbes d'una mitjana de carretera; les precioses reserves de biodiversitat. El tercer paisatge és “un territori per a les moltes espècies que no troben espai en altres llocs” (Clément, 2007: p. 16), diu l'investigador francès. En el nostre cas podríem dir que es tracta d'un territori per a múltiples activitats, usos, materials i també llibertats incompatibles amb la ciutat consolidada. “Els residus —llegim al tractat— corresponen a terrenys en espera d'una destinació o en espera de l'execució de projectes aturats” (Clément, 2007: p. 13). Doncs bé, Calàbria i Sicília són, gairebé en la seva totalitat, terrenys (paisatges) en espera.

La relació particular que la població del sud d'Itàlia ha establert amb el propi paisatge es fa explícita en els espais oberts (públics, semipúblics i privats): una relació incerta, distant, freda en molts casos, molt estreta i gairebé patològica en d'altres. Llegir o mirar d'interpretar el paisatge de la perifèria calabresa i siciliana, entendre'n les emergències i les necessitats aparents, passa també per la comprensió d'aquesta relació, per entendre la idea de paisatge que té la població que hi viu.

A les franges de la perifèria, la tendència a l'inacabat dels edificis residencials sorprèn encara més que la il·legalitat mateixa de la construcció. De fet, el límit entre el centre i la perifèria és absolutament fluid i permeable i la connotació de frontera es defineix principalment per la indeterminació i la precarietat. En allunyar-nos del *centre*, la llei que es fa més evident és la de l'inacabat, la del *kitsch* de les cases sense arrebossat i dels edificis a mig acabar. L'exterior dels edificis —la façana— és propietat de l'Estat i, en virtut d'això, és l'Estat qui se n'ha d'ocupar. L'interior dels habitatges, l'espai privat, es decora amb cura i ostentació, mentre que l'exterior, que correspon a l'esfera pública, senzillament s'abandona, amb les parets sense arrebossar, els ferros del formigó armat que sobresurten del terrat, en

espera d'un nou reglament o incentiu o bé simplement de l'ampliació del nucli familiar. L'interior és una cosa i l'exterior n'és una altra, el que s'esdevé més enllà del llindar de la pròpia casa es considera superflu.

Imatge 1. Les perifèries de Calàbria i Sicília són un refugi de diversitat, constituïdes per la suma dels residus i de les reserves de l'activitat humana.

Hi ha un límit explícit, sens dubte flexible, entre el dintre i el fora d'una casa. Aquest estrany fenomen que es dona a la perifèria de Calàbria i Sicília es contraposa amb la funció estratègica i essencial que habitualment assumeixen la plaça i el carrer, espais públics per excel·lència, punts de trobada, d'intercanvi, i espais d'afirmació d'una identitat col·lectiva. A més de lloc d'encontre, de socialització i de joc, són el lloc del mercat, dels concerts, de les manifestacions polítiques i religioses que mobilitzen la població en el seu conjunt. La plaça i el carrer són espais polivalents i flexibles, llocs per a tothom i de tothom, que a vegades es transformen en el centre neuràlgic de la vida social d'una ciutat i d'una comunitat.

Els patis, els carrerons i els espais residuals entre edificis aconpleixen una funció important. Són àmbits no del tot privats i, per tant, semipúblics, en què el límit entre el públic i el privat és subtil, indefinit i indefini-

Imatge 2. Els carrerons i els patis, com aquest de Siracusa, són àmbits en què el límit entre el públic i el privat és subtil, indefinit i indefinible.

ble; on el llindar d'entrada dels habitatges assumeix una funció diferent, perquè és diferent la relació de la persona amb l'exterior. En el context de les perifèries de Calàbria i Sicília, aquests són indrets on el sentit de no-pertinença, que sent la població local envers els espais públics, cedeix el lloc a un sentit d'identitat molt fort, a una idea de qualitat domèstica i quotidiana en què es concreta una estratificació densa d'usos i activitats i, naturalment, d'apropriacions indegudes. Els horts, els estenedors per a la bugada, les antenes parabòliques de televisió, els aparcaments coberts amb planxes; tot es converteix de manera estable en part integrant de l'espai retallat i encerclat zelosament, com una continuació, exterior, de la pròpia casa. Un espai que és públic però alhora privat per vocació.

El cinema, amb la seva gran capacitat d'explicar el paisatge i les maneres d'habitar-lo, immortalitza amb la seva mirada valuosa l'extraordinària vitalitat de l'espai públic de Calàbria i Sicília. Mostra paisatges quotidians, íntims i reservats a activitats col·lectives de tota mena, habitats sovint per estranys animals domèstics com ara ovelles i cavalls; un espai vital tant de dia com de nit. A *Palermo shooting*, Wim Wenders (2008), amb la seva coneguda capacitat d'entrar en sintonia amb un lloc, explica la capital siciliana a través dels seus espais *oberts*, els seus barris vells, els llocs característics. Finn, el gran fotògraf alemany protagonista de la pel·lícula, camina pels carrers deteriorats de la ciutat, molt allunyats de l'atmosfera de *glamour* de la seva Düsseldorf; els sons i els sorolls interrompen la música del seu iPod, la seva càmera mira de capturar aquella vivacitat i aquell dinamisme que es percep fins i tot en els carrerons més estrets. Tot i no ser una pel·lícula sobre la ciutat, *Palermo shooting* —per mitjà de l'objectiu del protagonista i del seu contraplà— explica, des de diversos nivells de percepció, un paisatge urbà tan oníric, misteriós i abstracte com real i vital.

En el cas concret de la cinematografia italiana més recent, en general els films presenten una perspectiva crítica privilegiada del fenomen de les perifèries i esdevenen un mitjà de recerca insòlit. Descriuint Sicília i Calàbria amb realisme i amb un cinisme punyent, el cinema italià actual construeix el retrat de l'ús d'aquest territori, de la relació contradictòria de la població amb el propi paisatge, sobretot per mitjà del relat de les originals apropiacions de l'espai públic que es converteixen en pàgines de guió cinematogràfic.

Imatge 3. El cinema ha aconseguit reflectir la vitalitat de l'espai públic de Calàbria i Sicília, on es barregen tota mena d'usos públics i privats. A la imatge, fotograma de *Palermo shooting*, de Wim Wenders.

Malgrat les mancances del *buit* a les geografies de què estem parlant (voreres estretes, pavimentacions banals, il·luminacions insuficients, absència quasi absoluta de seients i sistemes de pèrgoles), les places, els carrers, els carrerons, els patis, esdevenen gairebé sempre representatius d'una comunitat, sovint per la presència de l'activitat econòmica que hi duu a terme la població (bars, botigues, restaurants). Per factors que no coincideixen amb els estàndards de qualitat universalment reconeguts, el *buit* és realment espai públic, espai relacional, propi de la comunitat, delimitat per fronteres que la població pot reconèixer, un espai de pertinença amb les seves malles, els seus nodes, les seves xarxes, els seus codis de comportament.

Així, doncs, en aquest context, quina és la funció de l'arquitectura? Els projectes de requalificació que s'han dut a terme fins ara —40 en 20 anys— no s'han guanyat un lloc a les pàgines de les revistes d'arquitectura ni en els debats sobre el tema, però, el que és més important, no han seduït la població local, que no hi ha reconegut ni qualitat ni pertinença. Amb tot, s'han creat un “conjunt d'espais públics contemporanis en què és fàcil

de reconèixer el caràcter d'una obra, en el sentit més ampli d'aquest terme, una arquitectura encarregada per un client i elaborada per un autor" (Zagari, 2010: p. 7). Quins són doncs els factors que han provocat aquest fracàs? Per què aquestes arquitectures han topat amb la dificultat insuperable de convertir-se en un *tros* de ciutat, en entorns urbans? Per què no han tingut èxit com a espais de sociabilitat? Per què no han contribuït a generar noves relacions socials?

Malgrat la innovació, la recerca de nous llenguatges, l'experimentació internacional i les noves tendències de planificació urbana de parcs, jardins i espais públics, el projecte a Calàbria i Sicília s'ha mantingut lligat a maneres i usos fortament contextualitzats, reelaborant conceptes, signes i tradicions de l'arquitectura clàssica en clau experimental. Tècniques constructives i materials locals, elements autòctons, fonts literàries i històriques, tradicions, i ritus i mites s'han adoptat com a *patrimoni* que ha estat reinterpretat i transferit a un projecte. Una mirada dels autors dels projectes que ha anat més enllà dels fonaments de la intervenció, obrint-se a l'entorn i a la ciutat, una mirada que té en compte la història i l'arqueologia però també les maneres de ser de l'home; una mirada sobre el territori fortament estratificat, altament manipulat, com buscant un lloc des del qual es pugui extreure alguna cosa, un punt de vista privilegiat.

El projecte de l'espai públic s'ha proposat sovint com a restauració, com a reconstrucció de relacions, de traces i de sistemes que el temps ha esborrat, per tornar a conferir continuïtat i identitat a àmbits altrament anòmals i estranys entre ells. Indubtablement, la requalificació urbana assumeix a la perifèria de Calàbria i Sicília un valor diferent perquè són diferents les exigències, les oportunitats i els recursos; és diferent la predisposició i l'actitud davant del canvi: Calàbria i Sicília són històricament territoris poc avesats a la contemporaneïtat.

Sovint s'imputa a l'arquitectura una incapacitat crònica d'expressar-se amb un llenguatge clar, una manca d'habilitat a l'hora de trobar l'equilibri just entre globalització i regionalització dels llenguatges i de les referències culturals, però el projecte de paisatge a Calàbria i Sicília ha estat sens dubte més local que global; és a dir, el projecte de paisatge ha estat pensat amb la ment oberta a l'experimentació però amb la intenció i la capacitat de traduir-la en actuacions respectuoses amb l'especificitat

del lloc en què s'opera. S'han realitzat projectes en què s'identifica l'equilibri entre tradició i innovació que es requereix a un espai públic actual; autèntics *païsatges*, podríem dir, en què es distingeixen clarament els trets característics d'una comunitat i que expressen valors culturals reconeixibles com els trets fisonòmics d'una cara. Però qui els pot reconèixer? Sembla que l'arquitectura, en aquests contextos, s'hagi allunyat, s'hagi aïllat o s'hagi posat massa en evidència, obtenint, però, el mateix efecte. En certs casos s'ha contret o s'ha autoreduït com per amagar-se, anul·lar-se en una mena de minimalisme silencios. Paradoxalment, l'arquitectura no ha trobat inspiració formal en els mitjans de comunicació, la televisió i la publicitat malgrat que avui dia la societat està molt condicionada per aquests mitjans. Aquests mitjans, malgrat que són virtuals, representen un àmbit important de relació, són gairebé un espai públic alternatiu. Així doncs, es pot parlar d'un paisatge *percebut* que no és el paisatge local que desitja la

Imatge 4. A la perifèria de Calàbria i Sicília, malgrat la qualitat indiscutible de les arquitectures, els espais públics estan abandonats, mancats de vida. A la imatge, un projecte de renovació urbana a Salemi, Sicília.

crítica arquitectònica contemporània. Segons Franco Zagari (2006), els arquitectes, els paisatgistes i els estudiosos del paisatge han de ser conscients que no saben adreçar-se al públic, que és una assignatura pendent.

L'escenari és indubtablement decebedor: moltes obres arquitectòniques estan abandonades o, en el millor dels casos, clarament mancades de vida. Malgrat la qualitat indiscutible d'aquestes arquitectures, malgrat la sofisticada interpretació del context en la seva gènesi, no han obtingut el consens i no han acomplert la seva funció. “De vegades, els virtuosismes lingüístics resulten críptics, i els espais queden deserts i són objecte de rebuig. En altres casos, una estètica ben banal és acollida amb entusiasme pels ciutadans i els visitants” (Donin, 2010: p. 190). Si el primer problema de l'espai públic contemporani és com exportar el caràcter de centralitat a les perifèries per mitjà d'aspectes representatius i de notables dots d'acollida i de confort, es pot dir perfectament que a la perifèria de Calàbria i Sicília el projecte ha fracassat sovint. Moltes obres resulten poc reeixides. Parafraçant Riccardo Priore, sense gent no hi ha paisatge (Priore, 2009). Aleshores, convindria definir-les com a obres d'art (o objectes ornamentals) i no de paisatge, ni d'arquitectura; a una obra d'art, en el fons, no se li demana *utilitas* (utilitat, funcionalitat), n'hi ha prou amb *firmitas* (firmeza, resistència) i *venustas* (bellesa).¹

Potser no ha estat un problema de llenguatge sinó d'enfocament. En la major part dels casos, no s'ha previst l'adequació al lloc i la flexibilitat que seria essencial per a aquests espais de la *ciutat construïda pels habitants*. Una ductilitat sovint arraconada a favor d'una estètica o d'una ideologia arquitectònica ben allunyada de la *contaminació* dominant; una requalificació que ha passat a través de la recerca frenètica d'una coherència lingüística costi el que costi en comptes d'afavorir l'heterogeneïtat, l'*estil lliure* o el caràcter individualista de la perifèria.

Si un projecte arquitectònic és, abans de tot, una oportunitat per mitjà de la qual es pot reconvertir la perifèria en un pol d'atracció també per a l'economia, a les perifèries de Calàbria i Sicília no se n'han valorat les potencialitats, les capacitats productives i els recursos endògens

¹ Nota dels editors: Marc Vitruvi Pol·lió, arquitecte i enginyer romà del segle I aC, en el seu tractat *De architectura*, va definir els tres requisits que qualsevol obra arquitectònica havia de complir per ser considerada com a tal: *firmitas*, *utilitas* i *venustas*.

ni per produir riquesa ni per afavorir actuacions espontànies com a fenòmens derivats de la requalificació. Per exemple, mitjançant una estratègia d'apropiacions indegudes, que tingués en compte la relació de la població amb els espais oberts, es podria intentar el desenvolupament de pràctiques individuals, privades. Una estratègia que podria donar lloc a processos de privatització d'àmbits de propietat pública, a fi de configurar espais disponibles per acollir processos d'autogestió per part dels residents; accions encaminades a una requalificació econòmica —i per tant social— del paisatge en qüestió per mitjà d'ajudes a la creació d'activitats comercials com ara bars o botigues, que poden donar els beneficis necessaris per gestionar l'espai públic i que, si són gestionats per privats, poden dissuadir de l'apropiació il·legítima de l'espai.

Potser ha faltat també una lògica sistemàtica, més homeopàtica, a la recerca d'una qualitat generalitzada per contrarestar les condicions de marginalitat de l'àrea urbana. S'ha procedit, com ja hem dit, per mitjà de solucions puntuals que, tot i oferir qualitat, per si soles no han garantit una resposta vàlida a les exigències de la urbanització, com sí ho hauria fet un sistema d'espais públics o una estratègia de requalificació concertada i planificada en diversos àmbits que pogués ser un dispositiu detonant d'una qualitat paisatgística general. Així, les obres arquitectòniques s'han disposat com objectes ornamentals, i com a tals s'han abandonat a la seva sort, el mateix dia de la finalització dels treballs, tant per part de la comunitat com per les administracions. Actualment, però, és necessari que el projecte prevegi, des de l'inici, la responsabilitat de la seva gestió, un ens que en garanteixi el desenvolupament o n'afavoreixi l'acceptació per part de la comunitat.

Així, doncs, Calàbria i Sicília són paisatges en espera. Però, en espera de què? D'un projecte? D'una estratègia? D'una política? Potser de la funció pedagògica de l'arquitecte. El Conveni europeu del paisatge subratlla: “Cada part es compromet a fer créixer entre la societat civil, les organitzacions privades i les autoritats públiques la sensibilització sobre el valor dels paisatges, el seu paper i la transformació que pateixen” (Consell d'Europa, 2000: art. 6). El Conveni pretén estimular una sensibilització social respecte als recursos paisatgístics com a motor d'una identitat cultural renovada. Un projecte paisatgístic és, per damunt de tot, un programa de

sensibilització, comunicació i participació, té un paper protagonista en la vida de la comunitat; ha de contribuir a una consciència *sensible* del paisatge, que és una premissa indispensable per a qualsevol canvi necessari. L'arquitectura ha de ser una oportunitat determinant per promoure accions de requalificació i reequilibri, sobretot a través d'una conscienciació més gran de les comunitats locals; ha de complir la funció de *generadora* i *catalitzadora* del paisatge, partint dels propòsits de la definició de paisatge oferta pel Conveni que té com a base la idea que no existeix paisatge sense un observador. A l'arquitectura se li demana que produeixi una visió estètica explícita, que aconsegueixi una veu, un vocabulari, que eduqui la mirada.

A la pel·lícula *I cento passi*, de Marco Tullio Giordana (2000), el protagonista, Peppino Impastato, seu amb un amic contemplant des d'un lloc elevat el paisatge sicilià, ric de colors mediterranis, amb el mar al fons. Són a Punta Raisi i l'aeroport, ben visible, sembla fins i tot bonic.

Peppino diu: *Saps què penso? Que aquest aeroport, en el fons, no és lleig.*

I el seu amic respon: *Però, què dius?*

Peppino: *Vist des d'aquí dalt... Puges fins aquí i podries pensar que la natura sempre guanya, que encara és més forta que l'home. Però no és pas així. En el fons, totes les coses, també les pitjors, un cop fetes, troben una lògica, una justificació pel sol fet d'existir. Fan cases horroroses, amb les finestres d'alumini, parets de maons falsos... Que em segueixes?*

L'amic: *Eh... Sí, t'estic seguint (poc convençut).*

Peppino: *Els balconets... La gent hi va a viure i hi posa les cortinetes, els geranis, la televisió... Al cap de poc, tot forma part del paisatge, hi és, existeix, ningú no es recorda de com era abans. És ben fàcil destruir la bellesa...*

L'amic: *No t'entenc. Què vols dir?*

Peppino: *Doncs que, en comptes de la lluita política, la consciència de classe, totes les manifestacions i les collonades, s'hauria de recordar a la gent que és la bellesa, ajudar-la a reconèixer-la i a defensar-la.*

L'amic: *La bellesa?!?! (escèptic)*

Peppino: *Sí, és important la bellesa, d'ella prové tota la resta.*

Referències bibliogràfiques

CLÉMENT, Gilles (2007). *Manifiesto del tercer paisaje*. Barcelona: Gustavo Gili.

CONSELL D'EUROPA (2000). *Conveni europeu del paisatge* [en línia]. <http://www.mma.es/secciones/desarrollo_territorial/paisaje_dt/convenio_paisaje/pdf/cep_catala.pdf> [consulta: 27.02.2012].

DONIN, Gian Piero (2010). “Lo sguardo largo”, dins Fabio Manfredi. *Paesaggi, progetti d'autore. Calabria e Sicilia*. Florència: Alinea, p. 189-191.

KOOLHAAS, Rem (2006). *La ciudad genérica*. Barcelona: Gustavo Gili.

PRIORE, Priore (2009). *No People, No Landscape. La Convenzione europea del paesaggio: luci e ombre nel processo di attuazione in Italia*. Milà: Franco Angeli.

ZAGARI, Franco (2006). *Questo è paesaggio. 48 definizioni*. Roma: Gruppo Mancosu Editore.

-- (2010). “Il difficile viaggio di G. Mastorna”, dins Fabio Manfredi. *Paesaggi, progetti d'autore. Calabria e Sicilia*. Florència: Alinea Editrice, p. 7-10.